

**Щоденник П.Ф. Курінного: свідчення сучасника
Української революції.**

В архіві Національного музею історії України зберігається цікавий документ — особистий щоденник жителя повітового міста Умані Київської губернії Петра Федоровича Курінного за 1919 рік. Зафіксована в ньому хроніка життя одного з провінційних міст України є цінним джерелом вивчення Української революції 1917–1921 рр.

Надходження даного експонату до музейного зібрання має свою легенду. У 1995 р. з Німеччини було повернуто в Україну понад 700 примірників (близько 600 кг) рідкісних українських і російських наукових видань, вивезених під час Другої світової війни з Києва. Серед них: повний комплект журналу «Киевская старина» (1882–1907 рр.), зібрання журналів «Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук» (1920-ті рр.), праці Московського Археологічного товариства (1869-1909 рр.), «Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской Духовной академии (1912-1915 рр.)» тощо. На книгах значились штампи бібліотеки Української академії наук у Києві та бібліотек музейних закладів, що свого часу входили до Всеукраїнського музейного містечка, утвореного 1926 р. на території Києво-Печерської Лаври (Музей української старовини П.П.Потоцького, Музей археології, Кабінет антропології й етнології ім. Хв.Вовка та ін.). Більшість літератури склали праці з археології та музеєзнавства.

Ці раритети з часів Другої світової війни перебували в Музеї будівель на палях (Пфальбауммузеум) маленького містечка Унтерульдінген, розташованого в 70 км від Мюнхена. Ретельно упаковані в ящики, вони пролежали в них півстоліття, доки не були виявлені працівниками музею під час інвентаризації на початку 1990-х рр. Хто і за яких обставин вивіз їх до

Німеччини, як потрапили вони до Пфальбауммузеум — невідомо. Маємо лише версію, що ґрунтується на деяких фактах стосовно осіб, які могли бути причетними до цієї колекції.

У 1995 р. книги, що повернулися до Києва, за наявними на них бібліотечними штампами були повернуті до установ, яким вони належали від початку. Серед матеріалів, переданих Національному музею історії України, виявився і щоденник П.Ф.Курінного, який мав вицвілу потерту обкладинку з цупкого картону і зовні походив на стару книгу. Факт зберігання його разом з музейною літературою дозволяє дати відповідь на низку питань, пов'язаних з легендою досліджуваної пам'ятки.

Прізвище автора щоденника асоціюється, насамперед, з його сином, Петром Петровичем Курінним — українським археологом, етнографом, музеєзнавцем. Прослідкуємо коротко біографію вченого, який, на наш погляд, був причетним до легенди надходження щоденника до Національного музею історії України.

Життя та діяльність П.П.Курінного до 1943 р. тісно пов'язані з Києвом та Уманню, де він народився (1894 р.), навчався в гімназії, а потім працював на культурно-освітній ниві. У Києві П.П.Курінний після закінчення у 1917 р. університету Св. Володимира розпочав діяльність як дослідник старовини й пам'яткознавець. Разом з М.Біляшівським та І.Свенцицьким був одним із фундаторів Українського комітету охорони пам'яток старовини, організованого в травні 1917 р. у Києві. Водночас працював на Уманщині як член Уманського відділення Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва¹. Брав участь в археологічних розкопках, зокрема, дослідженні білогрудівської культури. П.П.Курінний залишив помітний слід в історії рідного міста як педагог, дослідник краю, фундатор і перший директор соціально-історичного музею Уманщини. Більш повну інформацію про уманський період життя і діяльності містить щоденник його батька Петра Федоровича.

Як свідчать записи у ньому, П.П.Курінний, попри труднощі воєнного часу, редагував в Умані україномовний журнал «Громадське життя», викладав у Першій українській гімназії ім. Б.Грінченка, багато сил віддавав створенню музею². Музейній справі він надавав особливого значення. Збереження духовної спадщини і пам'яті про минуле українського народу було, на його думку, запорукою існування нації, її майбутнього. Про культурну і освітню діяльність П.П.Курінного можна також довідатись із тогочасної преси, що виходила в Умані. Збираючи матеріали для музею, він зі шпальт газет закликав усіх свідомих українців допомагати у цій шляхетній справі: "Фотографуйте все, на чому видно прояви життя українського народу, записуйте пісні, колядки, щедрівки, казки, збирайте старовину"³.

У 1924 р. П.П.Курінного обрано дійсним членом Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН, де з 1929 р. він працював вченим секретарем і багато зробив для захисту й охорони музейних цінностей⁴.

За постановою радянського уряду 29 лютого 1926 р. Києво-Печерська Лавра була оголошена Всеукраїнським державним культурно-історичним заповідником, а на її території утворено Всеукраїнське музейне містечко, посаду директора якого до 1932 р. обіймав П.П.Курінний. Музейне містечко об'єднувало такі заклади: Музей культу та побуту, Музей архітектури (X-XIX ст.), Музей української старовини П.Потоцького, Український театральний музей, Музей археології, Кабінет антропології й етнології ім. Хв.Вовка, Музеї-храми — Св.Трійці (XI-XVII ст.), Спаса на Берестові (XII-XVII ст.), Успіння Божої Матері (XI-XVIII ст.), Ближні та Дальні печери, Лаврську дзвіницю, архіви і бібліотеки Києво-Печерської Лаври, реставраційну майстерню тощо.

В період репресій 1930-х рр., після арешту багатьох співробітників Всеукраїнське музейне містечко було ліквідоване. 1934 р. на його базі створено Антирелігійний музей, а музеї, що не відповідали більшовицькій концепції, закриті. Впродовж 1930-х рр. в умовах тотального знищення наукових сил України провідний вчений і авторитетний знавець музейної

справи, П.П.Курінний не полишав вперто боротися за збереження матеріальної і духовної спадщини українського народу.

В часи Другої світової війни він підтримував діяльність Організації українських націоналістів, продовжував керувати музейною справою, зокрема, працював у Музеї переходової доби, створеного з ініціативи українського історика О.Оглобліна. Перед приходом радянської армії П.П. Курінний, остерігаючись репресій з боку більшовиків, виїхав 1943 р. з Києва до Львова, згодом через Прагу – до Німеччини, яку обрав місцем постійного проживання. Після війни викладав у Мюнхені в Українському вільному університеті й очолював Українську вільну Академію наук, багато чим завдячуючи у своєму житті на чужині В.Щербаківському. Петро Петрович Курінний помер 1972 р. в Мюнхені. Його наукова й епістолярна спадщина перебуває в основному за межами України і чекає на своїх дослідників.

Цілком вірогідно, що залишаючи у 1943 р. Україну, П.П.Курінний вивіз до Німеччини архіви батька, який помер 1931 р. в Умані. Таке ж припущення можна зробити й відносно літератури, що була вивезена з Києва в ті часи. Можливо, таким чином П.П.Курінний намагався врятувати пам'ятки вітчизняної історії від знищення їх більшовиками. Оскільки він мав безпосереднє відношення до багатьох музейних закладів і наукових установ Києва та Умані (на деяких виданнях, повернутих з Німеччини, є штампи Уманської гімназії), він міг бути причетним до вивезення за кордон зазначених матеріалів. На це вказують і спогади деяких сучасників, які свідчать, що П.П.Курінний разом з директором Уманського краєзнавчого музею Б.П.Безвенглінським супроводжували до Мюнхена залізничний состав, в якому знаходились пам'ятки з київських, харківських та полтавських музеїв.⁵ Якою була їх подальша доля і яким чином частина опинилася потім у Пфальбауммузеум – невідомо. Це питання також чекає на дослідження.

Щоденник Петра Федоровича Курінного, який разом з іншими документами родинного архіву потрапив до Німеччини, охоплює короткий

відрізок часу: від 4 серпня до 20 грудня 1919 р. Можна припустити, що він є невеликою часткою документальної спадщини, яку залишив по собі автор. На це вказує цифра «22», що стоїть на власноруч зробленому титулі. Найбільш вірогідно, вона означає порядковий номер зошитів із щоденними записами, які вів батько Петра Петровича впродовж тривалого часу. Скільки їх було і коли він почав їх робити — невідомо.

Відомостей про життя П.Ф.Курінного також небагато. Воно припало на другу половину XIX – першу чверть XX ст. Це був час, коли передова українська інтелігенція головною метою своєї діяльності вважала відродження національної культури та освіти. До таких діячів належав і Петро Федорович Курінний (1852-1931). В Енциклопедії українознавства його біографія подана стисло: «Адвокат, громадський і кооперативний діяч в Умані, організатор недільних шкіл. Писав нариси з народного життя під псевдонімом К.Український. Залишив цінні, досі недруковані спогади»⁶. Додаткові відомості про родину Курінних й самого Петра Федоровича можна отримати із його щоденника.

Сім'я Курінних проживала у 1919 р. в передмісті Умані Івангороді. П.Ф.Курінний мешкав у власному будинку разом із дружиною Пелагеєю Петрівною, синами Петром і Дмитром, невістками Зінаїдою та Софією, дочкою Поліною. Дочка Марія з чоловіком і п'ятьма дітьми жила окремо. Із записів Петра Федоровича відомо, що він мав ще двох синів, Юрія (найстарший) і Костянтина, які померли відповідно у 1917 р. і 1899 р. Обидва поховані на уманському цвинтарі⁷. В часи, описані у щоденнику, П.Ф.Курінний практикував в Умані як адвокат, входив до Кооперативного союзу і Комітету громадської безпеки, опікувався Українською гімназією ім. Б.Грінченка, сприяв виданню україномовного журналу “Громадське життя”.

Усвідомлюючи епохальність подій, пов'язаних з Українською революцією 1917-1921 рр., він ретельно занотовував усе, що відбувалося в ті бурхливі часи, сподіваючись зберегти важливі свідчення для нащадків. У своїх щоденних записах він, поряд з нотатками приватного характеру

спеціально виділив окрему рубрику під назвою “Исторические материалы” або “Исторический отдел”.

Щоденник П.Ф. Курінного написаний російською мовою, дрібним акуратним почерком, з чіткою хронологічною послідовністю і детальним викладом подій, що відбувалися в Умані в другій половині 1919 р. Незважаючи на хронологічну й регіональну обмеженість, вони відтворювали загальні процеси, що відбувалися на той час по всій Україні.

Боротьба за державну незалежність вилилась в жорстоку кровопролитну війну на внутрішньому і зовнішньому фронті. Особливо великих масштабів вона набула у 1919 р. На території України діяли того року шість армій: українська, більшовицька, біла, Антанти, польська та повстанські загони. Політична і воєнна ситуація постійно мінялася, а влада переходила з рук в руки багато разів.

Записи у щоденнику П.Ф.Курінного починаються з другої половини 1919 р., але для більш повної уяви про те, що відбувалося на Уманщині, прослідкуємо в хронологічному порядку події, що передували записам автора.

Після падіння Гетьманату та відходу з Умані австро-німецьких військ у грудні 1918 р. до міста увійшли загони армії Директорії УНР. Через півтора місяці, наприкінці січня 1919 р. влада перейшла до більшовиків. Однак червоні протримались усього тиждень і відступили з міста, яке було зайнято 1-м Окремим ім. С.Петлюри полком на чолі з полковником Карбовським⁸.

Калейдоскоп подій змінювався швидко. 11 березня 1919 р. Умань захопила 2-га Українська радянська дивізія під командуванням О.Ленговського і встановила в регіоні владу рад. Про вступ до Умані 8-го полку, що входив до названої дивізії, йдеться в спогадах євреїв – свідків тих подій. Вони згадували, як під час перебування Червоної армії місті до її лав влилися відомі в Умані грабіжники, злодії та інші кримінальні елементи⁹. Отримавши статус червоноармійця, вони відкрито грабували населення і знущалися над громадянами. Подібну поведінку більшовиків описував у

щоденнику й П.Ф.Курінний: "Більшовики... вдиралися до жител мешканців і грабували все, що попадало їм до рук, залишаючи ледь ні в одній сорочці пограбованих"¹⁰.

У липні 1919 р. в Умані був утворений Революційний трибунал, голова якого М.Войцехівський заявив, що буде боротися з ворогами радянської влади «рішучою мовою соціалістичного правосуддя та виявляти сувору безпощадність з ворогами революції»¹¹. Виконуючи директиви своїх вождів, більшовики проводили політику «червоного терору». В Україні вона була спрямована, насамперед, проти національно налаштованих верств населення. Приклади розправи над українцями наводить у своїх записах П.Ф.Курінний. Він писав, що при в'їзді до міста можна було побачити «масу трупів на купі гною, яких таскали собаки, ...трупів розстріляних більшовиками українців»¹². Автор порівнював більшовиків із звірами, які наводили жах на мешканців міста, ні перед чим не зупиняючись у своїх діях. Увірвавшись 13 серпня 1919 р. до лікарні, що знаходилась на території Софіївського парку, вони розстріляли 36 поранених повстанців. Те ж саме намагались учинити і в Земській лікарні. Однак жителі, довідавшись про їх наміри, оточили лікарню щільним кільцем і заявили, що більшовики пройдуть туди лише по трупах¹³. Це змусило червоних відступити.

Впливовою силою, що активно втручалася у загальний перебіг подій і постійну зміну у співвідношенні політичних сил, був повстанський рух, який у 1919 р. охопив майже всю Україну. На її території діяли сотні отаманів, серед яких одні схилялися на бік національної влади, інші підтримували більшовиків, треті взагалі ніякої влади не визнавали. Часто повстанці, змінюючи свої симпатії, переходили з одного політичного табору до іншого. Наймогутнішими повстанськими командирами були Григор'єв і легендарний Нестор Махно, які контролювали майже весь південь України.

На території Уманщини, що входила до Київської губернії, діяли на той час загони отаманів Павловського, Зеленого, Григор'єва, Литвина та інших селянських ватажків. Про повстанців йдеться в щоденникових записах

П.Ф.Курінного, який детально описував їх перебування у місті й ставлення до них пересічних громадян.

На початку серпня 1919 р. повстанці звільнили від більшовиків значну частину Уманщини. Вони зайняли населені пункти Шалашська, Поташ, Росішки, Верхнячка, Голяківка, Христинівка, де у червоних відбили цілі ешелони награваного майна¹⁴. Повстанський рух спирався на могутню підтримку місцевого населення. Підтвердження цьому знаходимо й у нотатках Петра Федоровича Курінного. 10 серпня 1919 р. до Умані разом з підрозділами армії УНР увійшов повстанський загін Литвина. Цю подію П.Ф.Курінний описав так: «На горі біля Земської управи загін був зустрінутий представниками міста, громадянами міста і представниками усіх організацій й духовенства...Уся вулиця зайнята народом і надзвичайно урочиста... Священик о. Мелешкевич з хрестом в руці зустрів військо вітальною промовою, у якій висловив найкращі побажання захисникам України й прохання дати мир змученому населенню. На чолі загону полковник Литвин, який відповідає на це промовою... Заспокоює населення й клянеться честю війська, що не буде пролито жодної краплі невинної крові. Якесь дама з двома хлопчиками й двома дівчинками виступає вперёд й підносить від імені міста війську в лиці полковника Литвина хліб-сіль. Наперед виходить член Комітету Микола Трохимович Хохол й вітає військо такими словами: «Мені плакати хочеться від радості, коли бачу усіх наших братів в серці Уманщини після нашого тяжкого життя, після стількох страждань, понесених під більшовицькою владою». Після нього виступив від імені селян селянин Гиглавий. Оратор висловив почуття і думки Уманщини, гарно і щиро намалював становище населення, пригнобленого більшовиками, яке страждало під їх шаленою владою і терором. У відповідь на ці промови полковник Литвин урочисто запевняє, що мета і завдання українських повстанців — це захист «рідного краю і введення в ньому свого рідного ладу». Уся ця зустріч, усі ці промови були настільки щирими і чудово відповідали моменту, що справили на публіку глибоке враження. Багато хто

плакав... Публіка вітала військо вигуками «Слава!»... Військо співало «Як умру, то поховайте», а коли процесія рушила по вулиці Дворцовій, зазвучали церковні дзвони... Таку урочисту ходу вперше бачила Умань»¹⁵.

Розповідаючи про урочистості з нагоди вступу до міста повстанців, П.Ф.Курінний звертав увагу на їх злиденний, жалюгідний вигляд: «Перед нами продефілював загін війська, що складалося з людей босих, «обірваних голодранців», змарнілих і бідних. Один лише вигляд їх свідчить про те невимірне горе, в якому опинилася наша Україна при більшовиках...»¹⁶.

За кілька днів радянські частини знову захопили місто. Проте в 20-х числах серпня Умань була відбита у червоних загоном григор'ївців, який після розриву з більшовиками виступив на боці Директорії УНР. Перебуваючи в Умані, він 27 серпня 1919 р. керівництво загону взяло участь в засіданні Комітету громадської безпеки, де вирішувалось питання про допомогу республіканській армії одягом, взуттям і харчами¹⁷.

На початку вересня 1919 р. перевага знову була на боці червоних. Армія УНР відступила під натиском 58-ї стрілецької дивізії Червоної армії на чолі з І.Федьком. 24 вересня до Умані увійшли денікінці, які утримували її майже до кінця року. За приблизними підрахунками влада у місті змінювалася за весь цей період не менше 10 разів.

Прихід до влади тієї чи іншої політичної сили в умовах хаосу, розбрату, повного розладу суспільних відносин завжди обертався для мирного населення трагедіями та різного роду потрясіннями. Шукаючи захисту від знущань, грабежів, погромів, мешканці міст та сіл змушені були організовуватись і само захищатись. В Умані, наприклад, був створений Комітет самоохорони, який називали ще Комітетом громадської безпеки чи громадської охорони (в щоденнику П.Ф.Курінного він фігурує під трьома назвами). До нього входили представники міської управи, громадських, кооперативних та профспілкових організацій. Члени комітету, серед яких був і П.Ф.Курінний, носили білі пов'язки й виступали посередниками між населенням та владою, що часто змінювалася. Враховуючи політичну

нестабільність, Комітет громадської охорони офіційно стояв на ґрунті безпартійності¹⁸. Записи П.Ф.Курінного однак свідчать, що симпатії міської влади були не на боці більшовиків, яких вважали чужинцями і завойовниками.

У щоденнику П.Ф. Курінний торкається такої болючої теми як єврейські погроми. Уманщину, що входила до смуги осідлості євреїв, це ганебне явище також не минуло. Серед 60-65 тис. жителів міста євреї на той час склали 35-40 тис., українці і росіяни — 20 тис., поляки — 3 тис.¹⁹. Найбільші погроми були вчинені в місті 12, 13, 14 травня 1919 р., коли було вбито до 400 осіб²⁰.

У масовій свідомості розправи над євреями пов'язують передовсім з владою Директорії УНР та особисто С.Петлюрою. Такий упереджений підхід сьогодні не витримує критики, оскільки відомо, що Головний отаман рішуче боровся з проявами антисемітизму і жорстоко карав учасників цих акцій. Не відкидаючи факту, що деякі несвідомі елементи з армії УНР брали участь у погромах, зазначимо: найбільше розправ над євреями вчиняли Добровольча та Червона армії, а також самозвані отамани. Про одного з таких «ватажків» на прізвище Казаков йдеться у щоденнику.²¹ Увірвавшись 14 серпня до Умані, він вирізав біля 100 євреїв, серед яких були жінки та діти. З нотаток П.Ф.Курінного дізнаємось, що Казаков походив із селянської родини, служив у червоних і був навіть командиром радянського полку в Одесі. Потім, як пише Петро Федорович, «покинув більшовиків і створив окрему банду, пішов грабувати й різати євреїв, ніби так вигідніше...»²².

Більша частина записів у щоденнику відноситься до періоду, коли Уманщина перебувала під владою денікінців. Ідеологічною підвалиною Білого руху було відновлення єдиної невідомої Росії. Український рух було оголошено зрадницьким, а назву «Україна» взагалі заборонено – замість неї вживали «Південь Росії» або «Малоросія».

Протиукраїнська політика білих знайшла відображення й у щоденнику П.Ф.Курінного. Він зазначав, що з приходом білогвардійців в Умані були

закриті український банк, гімназія, україномовна газета «Громадське життя», з бібліотек вилучалися українські книжки²³. Доходило навіть до абсурду. В щоденнику за 12 листопада знаходимо такий запис: «...Сьогодні влада знов вдалася до переслідування української мови. Начальник Державної варти не дозволив друкувати на українській мові оголошення про смерть уманського нотаріуса, кол. гласного Міської думи, Захарія Івановича Краковецького»²⁴.

Добровольча армія виявляла крайню нетерпимість до будь-яких проявів української національної свідомості. Прикладом тому є ще один кричущий факт поведінки денікінців, який наводить у своїх записах П.Ф.Курінний. 14 листопада 1919 р. в Уманському міському театрі відбувся концерт українського національного хору під проводом священика і диригента П.І.Рендо. Під час виступу хористів один з офіцерів намагався стріляти в П.І.Рендо за виконання пісні Т.Г.Шевченка "Як умру, то поховайте..."²⁵.

Замість закритих українських видань почали виходити нові – російські, зокрема, газети «Русское дело», «Свободный голос», «Уманская жизнь». Одним із прихильників Білого руху серед місцевого населення П.Ф.Курінний називав протоієрея О.Нікольського, який зі шпальт газет активно агітував за єдиную неділимую Росію²⁶.

Однак більшість українського суспільства не підтримувала денікінський режим. Головною загрозою для нього став могутній повстанський рух, який фактично вирішив долю білих. В записах П.Ф.Курінного за грудень 1919 р. йдеться про жорстокі бої між повстанцями та білогвардійцями, в результаті яких обидві сторони зазнали значних втрат. У цей час населення України потерпало від епідемії тифу, що забрала життя багатьох тисяч людей. Це лихо спіткало й повстанську армію, яка втратила в результаті страшної хвороби майже 35 тис. вояків. Газета «Уманская жизнь», фрагмент якої знаходиться в щоденнику, повідомляла, що при захопленні Добровольчою армією Жмеринки було знайдено велику кількість трупів

людей, які загинули від тифу. Для того, щоби вивезти їх з міста для поховання, знадобилося п'ять ешелонів²⁷.

Останній запис в щоденнику зроблено 20 грудня 1919 р. Вірогідно, що фіксація подій, яким автор надавав історичного значення, на цьому не закінчилася. На нашу думку, значна частина архіву П.Ф.Курінного, так само як і матеріали його сина, досі перебувають за межами України. Сподіваємося, що цікаві спогади Петра Федоровича Курінного, про які згадується в Енциклопедії українознавства, коли-небудь повернуться в Україну.

¹ Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994. – С. 89.

² Національний музей історії України (далі – НМІУ). – РД. – 12262.

³ Союз. – 1919. – 6 січня.

⁴ Курінний П. Вказ. праця. – С. 108.

⁵ Строкова Л. З досвіду роботи по реституції музейних експонатів з колекції Національного музею історії України // Культурні цінності кримськотатарського народу. Втрати. Шляхи повернення. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Бахчисарай, 2005. – С. 110.

⁶ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т. 4. – Париж–Нью-Йорк, 1962. – С. 1240.

⁷ НМІУ. – РД. – 12262. – Арк. 75.

⁸ Союз. – 1919. – 18 лютого.

⁹ Сергійчук В. Уся правда про єврейські погроми. Мовою невідомих документів і матеріалів. – К., 1996. – С.49.

¹⁰ НМІУ. – РД. - 12262. – Арк. 10 зв.

¹¹ Червона зоря. – 1919. – 18 липня.

¹² НМІУ. – РД. – 12262. – Арк. 6 зв.

¹³ Там само. – Арк. 13.

¹⁴ Там само. – Арк. 10.

¹⁵ Там само. – Арк. 7-8.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Селоспівка. – 1919. – 27 серпня.

¹⁸ НМІУ. – РД. – 12262. – Арк. 3-4, 8, 9 зв, 10.

¹⁹ Сергійчук В. Вказ. праця. – С. 48.

²⁰ Там само. – С. 54.

²¹ НМІУ. – РД. – 12262. – Арк. 14.

²² Там само.

²³ Там само. – Арк. 88-108.

²⁴ Там само. – Арк. 122.

²⁵ Там само. – Арк. 94 зв.-95.

²⁶ Там само. – Арк. 154.

²⁷ Там само. – Арк. 126.